

А. І. Махінько

УДК 929.5:94 (477)«10»

ДИНАСТІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО XIII ст.: ІСТОРИКО-ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті висвітлюються деякі аспекти династичної політики руського князівського дому, приділено увагу найбільш видатним його представникам.

Ключові слова: династія, Русь, Рюриковичі.

В статье освещаются некоторые аспекты династической политики русского княжеского дома, уделено внимание наиболее известным его представителям.

Ключевые слова: династия, Русь, Рюриковичи.

The article covers a certain aspect of the dynasty policy of Rus princes family, an attention is paid to the most popular its representatives.

Keywords: the house, Kyiv Rus, Rurikovichs.

Династійний шлюб у добу середньовіччя був найбільш вірогідним засобом закріплення союзнницьких відносин між державами, зміцнення їхніх дипломатичних та господарських зв'язків. Як суб'єкт міжнародної політики Русь не залишилася осторонь. Династійні зв'язки є невід'ємною складовою дипломатичної історії Русі в ранньому середньовіччі, тому цієї проблематики так чи інакше торкалися всі фахівці, які досліджували історію давнього слов'янства. Чільне місце посідають праці Б. Рибакова, П. Толочка, Л. Морозової, А. Назаренка та інших дослідників.

Мета статті — простежити родинно-шлюбні зв'язки князів Русі з представниками європейських владних династій указанного періоду. Хронологічні межі обумовлено завершенням роздробленості держави та виокремленням самостійних земельних династій Рюриковичів, які можуть бути предметами окремих досліджень.

Невідомими для історії залишилися династійні зв'язки перших князів Русі, адже не збереглися писемні джерела цього періоду. З великою вірогідністю можна припустити, що дружинами князів династії Київичів були їхні співплемінниці або доньки князів сусідніх племінних об'єднань. Складні для дослідження також родинно-шлюбні зв'язки перших князів динас-

тії Рюриковичів, оскільки в літописах і хроніках не завжди точно вказуються імена, є певні неточності у хронології та невідповідність відомостей. До того ж джерельна база обмежена, бо до нашого часу збереглося мало матеріалів, які дають можливість дослідити це питання.

За підрахунками дослідників, у XI ст. з 38 шлюбів представників князівського дому Рюриковичів 8 припадало на Німеччину, 2 — на Францію, 5 — на Скандинавію та Англію, 7 — на Польщу, 6 — на Угорщину, 3 — на Візантію, три шлюби було укладено з половцями, а решта були внутрішніми міжкнязівськими [11, с. 152]. Аналіз статистичних даних свідчить, що руські володарі віддавали перевагу династійним зв'язкам з державами, які безпосередньо межували з Київською Руссю або географічно були близькі до неї. Такий принцип повністю відповідав засадам безпеки та прагненню мати дружні відносини з прилеглими країнами.

Засновником династії великих київських князів дому Рюриковичів став Ігор. З «Повісті минулих літ» відомо, що він був одружений з Ольгою. Її походження дотепер залишається суперечливим і легендарним, викликаючи дискусії в науковому середовищі. За житійною літературою, яка створювалася у XVI ст., Ольга була слов'янкою-простолюдинкою з північної Русі. Вибір такого походження княгині пояснювався бажанням наблизити її образ до простого народу. Дослідження текстів Лаврентіївського та Іпатіївського списків дає можливість зробити припущення, що Ольга була знатною псковитянкою слов'янського походження. Можливо, вона також належала до місцевої князівської родини і шлюб був суто політичним, оскільки Ігор Рюрикович прагнув, по-перше, закріпитися, по-друге, поширити свою владу на півночі Русі, асимілюватися серед місцевої знаті, ставши для неї своїм. За працями В. Татищева, Ольга — правнучка новгородського старійшини Гостомисла. Вона народилася в Ізборську і мала дошлюбне ім'я Прекраса [10, с. 52]. Цікаво, що в Іпатіївському літописі вміщено легенду, за якою Рюрик був чоловіком Уміли, дочки Гостомисла [7, с. 27], а отже, Ігор був онуком старійшини Новгорода.

Суперечливими й легендарними залишаються в історіографії версії про походження княгині: донька князя Олега, знатна варяжка Хельга, донька половецького хана Тмутаркана, князівна з роду болгарських царів [7, с. 59]. Цікава версія походження Ольги з родини володаря Тутракана на Дунаї. Прикметно, що ця місцевість лежить в області, котра у середньовічних джерелах інтерпретується як Дунайська Русь, що перебувала під болгарським впливом [12, с. 89–90]. У зв'язку з цим логічно стає дунайська експансія князя Святослава, який, певно, бажав закріпитися на родових землях матері. В цьому контексті зрозумілими стають слова Святослава: «Не любо мені бути в Києві, хочу жити у Переяславці на Дунаї — там середина землі мо-

її» [5, с. 97]. Отже, «болгарське» походження Ольги не видається таким уже легендарним.

Про династійні зв'язки князя Святослава Ігоровича також відомо небагато. Зовсім немає в джерелах відомостей про матір його старших синів. У В. Татищева знаходимо версію, що дружиною Святослава була донька якогось угорського князя [10, с. 69]. Надалі історики не спростували, але й не підтвердили це. Відсутність даних про дружину князя, на думку деяких дослідників, зумовлюється або її ранньою смертю, або замкненим життям у колі власного оточення. Останнє є ймовірним, якщо брати до уваги версію про іноземне походження княгині. Княгиня також могла повернутися на батьківщину, дізнавшись про зв'язок Святослава з Малушею [4, с. 118]. Ім'я останньої залишилося зафіксованим у джерелах, хоча князь так і не взяв з нею законного шлюбу. Достатніх відомостей про походження Малуші не збереглося. Джерела повідомляють, що вона мала брата Добриню, який згодом став вихователем її сина Володимира, а її батьком був якийсь Малк Любечанин [5, с. 98]. Є також версія, що Малуша була донькою древлянського князя Мала, проте наукового підтвердження цього так і не було отримано. Але саме такою версією простіше пояснити причину того, що Малуша була рабинею. Значимо: те, що Володимир не отримав в управління Древлянського князівства, переконливо спростовує родинний зв'язок князя Мала з Малушею. Те, що Володимира називали робобичем, лише підтверджує низький соціальний статус його матері.

В джерелах майже зовсім немає відомостей про дружин старших Святославичів: Ярополка та Олега. Літописи коротко повідомляють, що в Ярополка була дружина-грекinya, колишня черниця, яку привіз синові князь Святослав з дунайських походів, проте, на жаль, незафіксованими залишилися її ім'я та походження. Деякі фахівці припускають, що вона, напевно, була зв'язана з якимось можновладним родом, представники якого відігравали певну роль у планах Святослава з організації дунайської імперії. Її видали за Ярополка, але цей шлюб після загибелі Святослава втратив будь-який політичний сенс [1, с. 143]. Ті самі джерела повідомляють, що нареченою Ярополка була також полоцька князівна Рогнеда [5, с. 104]. Про шлюбні зв'язки його брата, древлянського князя Олега, відомостей майже не збереглося. Висловлювалися думки, що його дружина могла мати іноземне походження, припускалося, що це була донька графа Куно Енінгенського. Інші дослідники вважали, що вона могла бути нареченою Ярополка [6, с. 155–157].

Порівняно більше відомостей збереглося в джерелах про родинно-шлюбні відносини князя Володимира Святославича, хоча їхня точність і викликає багато запитань. За даними літописів та скандинавських саг, його пер-

шою дружиною була якась Алогія або Олава зі Скандинавії, мати його найстаршого сина Вишеслава. Другою дружиною була Рогнеда. Її батько, половецький князь Рогволод, за хроніками, походив зі знатного скандинавського роду. Одні дослідники вважають, що він належав до династії норвезьких королів Інґлінґів, інші доводять, що він був кривичем або прибалтійським слов'янином [4, с. 127]. Літописи вказують: Рогволод прийшов з-за моря [5, с. 98], тому нема сумнівів у його скандинавському походженні, зважаючи на суто скандинавське ім'я. Імовірно, він був одним із синів скандинавського конунга, якому не дісталось родового спадку, тому подався шукати собі нових земель. Щоб уникнути кровної помсти в князівському роді після розправи над братом Ярополком, Володимир одружується з його вдовою. Четвертою дружиною князя писемні джерела називають Мадфрід родом із Чехії [11, с. 153]. Цікаво, що в деяких текстах цим ім'ям називають першу дружину Володимира [4, с. 129]. Вважають, що після походу на Волзьку Булгарію 985 р. він одружується з булгаркою, ім'я якої літописи не зберегли.

Найбільш вдалим у династійному плані було одруження князя Володимира з візантійською царівною Анною, донькою імператора Романа II й сестрою імператорів Василя II та Константина VIII з Македонської династії. Цим шлюбом було встановлено також династійну унію Русі зі Священною Римською імперією, оскільки сестра Анни Феофано була дружиною імператора Оттона II і матір'ю Оттона III з династії Людольфінґів. У історіографії існують версії, що династичні зв'язки з Людольфінґами на Русі було встановлено раніше. Так, у європейських хроніках є непевні згадки про слов'янську дружину Оттона I, син якої став архієпископом Майнцьким. Дослідники вважають, що нею могла бути донька Ольги та Ігоря [2, с. 304]. За браком раннях писемних джерел важко достеменно довести вірогідність цієї версії, проте нема підстав її відкидати. Русь на той час ставала впливовою державою в східнослов'янському світі, її володарів не можна вважати дрібними, отже, до династійного союзу київського князя з німецьким королем не потрібно ставитися зі скептицизмом.

Про останню дружину великого київського князя є відомості в «Хроніці Тітмара Мерзебурзького», де вона згадується як мачуха Ярослава. Є припущення, що дружиною Володимира Святославича була донька швабського герцога. В германських джерелах зазначається, що вона була «королевою ругів». Проте аналіз цих джерел показав, що ця інформація може стосуватися більш раннього часу [7, с. 80]. Таким чином, ім'я та походження останньої дружини князя Володимира залишаються невідомими, а донька герцога Швабії могла також мати певне відношення до Ярополка чи Олега, а можливо, і до Святослава, зважаючи на те, що про його перший шлюб достеменною інформацією практично немає. Така версія має право на існування.

Широкі династійні зв'язки з представниками тогочасних владних домів встановили наступники Володимира. До початку XI ст. відносяться наміри польського короля Болеслава Хороброго укласти шлюб з княжною Предславою Володимирівною, але сватання було невдалим. Під час династійної кризи після смерті Володимира Предслава опиняється в польському полоні як наложниця короля. Про її подальшу долю джерела не повідомляють. Королевою Польщі стала молодша дочка Володимира Марія-Доброніга, яка стала дружиною Казимира I Реформатора з династії П'ястів, онука Болеслава Хороброго. До того часу джерела відносять шлюб доньки короля Болеслава зі Святополком, а трохи пізніше, у 20-х рр. XI ст., з доньками Володимира Святого одружилися угорський герцог Ласло Саро та саксонський маркграф Бернхард.

Четвертий київський великий князь з династії Рюриковичів Ярослав був сином від шлюбу Володимира та Рогнеди. З писемних джерел відомо, що він одружувався двічі. Про першу дружину згадок не збереглося, можливо, через її ранню смерть у Польщі. Відомо лише, що серед представників князівської родини, яких захопили поляки 1018 р., була й дружина Ярослава. В історії стала відомою друга — Інгігерда-Ірина, донька шведського короля Олафа Шетконунга з династії Унґлінґів та прибалтійської слов'янки. Ярослав одружується з нею 1019 р., перебуваючи у Скандинавії в пошуках підтримки для боротьби за київський престол. Отже, причини шлюбу були суто політичними. Династійний союз зі Швецією істотно зміцнив як становище Ярослава, так і міжнародні позиції династії Рюриковичів. Одночасно встановлюються зв'язки з Норвегією, оскільки сестра Інгігерди Астрід перебувала в шлюбі з Олафом II Харальдсоном Святим, який належав до династії Інґлінґів, спорідненої зі шведською.

Широкі династичні зв'язки було встановлено також з іншими європейськими державами. Син Ярослава Мудрого від першого шлюбу Ілля одружився, за припущенням дослідників, з сестрою данського короля Кнута Великого з династії Гормсенів [6, с. 210–212]. Після ранньої смерті чоловіка данка повернулася на батьківщину. Дружиною Ізяслава Ярославича стала сестра польського короля Мешка II Гертруда-Єлизавета. Її матір Рікса була внучатою племінницею німецького імператора Оттона III Людольфінга та онукою Феофано, племінницею візантійського імператора Іоанна Цимісхія [4, с. 141]. Це була освічена й висококультурна для свого часу жінка, з ім'ям якої дослідники пов'язують створення Остромирового Євангелія та Ізборника Святослава 1074 р. Вважають, що за замовленням Гертруди-Єлизавети ігумен Києво-Печерського монастиря Никон створив «Початковий звід» [8, с. 189]. Цей шлюб поклав початок династії турово-пінських князів, з якої пізніше виокремилися князі Святополк-Мирські та Святополк-Чет-

вертинські. Святослав Ярославич був одружений двічі. Перший раз — із Кілікією, про яку літописи не залишили ніяких даних. Вдруге — з Одою, донькою маркграфа штаденського, племінницею папи Лева IX (граф Егісгейм-Дагсбург) та імператора Священної Римської імперії Генріха IV. Серед її предків були Карл Великий, англійський король Альфред з саксонської династії Уессекса, яка бере початок з VI ст., та Генріх Птахолов [9, с. 186, 197, 856]. Всеволод Ярославич, переяславський князь, був у шлюбі з Марією, донькою візантійського імператора Константина IX Мономаха від першого шлюбу, яка не була принцесою за народженням.

Дружинами європейських володарів стали дочки князя Ярослава Мудрого. Єлизавета вийшла заміж за норвезького конунга Харальда Сігурдарсона, нащадка Харальда I. Після загибелі чоловіка в 1066 р. вона нібито взяла шлюб з королем Данії Свенном II Естридсенном, проте новітні дослідження показали, що його дружиною була вдова іншого конунга — Тіра [7, с. 101]. Анна Ярославна стала дружиною короля Франції Генріха I, внука засновника династії Капетингів Гуго Капета. Нащадками цього шлюбу стали представники династії Капетингів, Валуа та Бурбонів. З її ім'ям пов'язане Реймське Євангеліє, атрибут коронації французьких монархів до кінця XVIII ст. Вдруге Анна вийшла заміж за графа Крепі де Валуа. Анастасія Ярославна стала дружиною угорського короля Андре I з династії Арпадів.

Син Ізяслава Ярославича Святопок був одружений спочатку з донькою половецького хана Тугоркана, а потім — з донькою візантійського імператора Олексія Комніна Варварою. Тмутараканський князь Ростислав, син Володимира Ярославича, мав дружину Ланку — доньку угорського короля Бели I. Нащадки цього шлюбу заснували першу галицьку династію, яскравим представником якої був князь Ярослав Осмомисл. Чернігівський князь Олег, син Святослава Ярославича, після хазарського полону одружується з візантійською аристократкою Феофано Музалон, а другою його дружиною стала донька половецького хана Осулука. Його син Святослав першим шлюбом одружився з дочкою половецького хана Аєпи Гіргеневою, а другим — з дочкою новгородського посадника Петрила Марією. Його внучка Агафія, донька новгород-сіверського князя Ігоря, героя «Слова о полку Ігоревім», стала дружиною князя Мазовії Конрада I з династії П'ястів. Цим шлюбом було засновано династію мазовецьких князів, одна з представниць якої вийшла заміж за австрійського герцога Ернеста I Габсбурга [7, с. 151–152]. Нащадками цього шлюбу стали австрійська імператорська та іспанська королівська династії.

Володимир Мономах, син Всеволода Ярославича, був одружений з Гітою, дочкою англійського короля Гарольда II, який загинув у битві з Вільгельмом Завойовником. Вона також була родичкою датського короля Све-

на Естридсена. Син від цього шлюбу Мстислав Великий також носив ім'я Харольд і, за припущенням дослідників, міг претендувати на англійську корону [4, с. 216]. Першою дружиною Мстислава була дочка шведського короля Інге Стейнкельсона Христина, а другою — донька новгородського посадника Дмитра Завидича Любава. Дочки князя встановили тісні династичні унії зі скандинавськими монархами. Одна з них, Малфріда, взяла шлюб з норвезьким конунгом Сигурдом Магнусоном, а потім — з королем Данії Еріком II. За його брата Кнута Лаварда, герцога Шлезвігу, вийшла заміж ще одна донька Мстислава Інгеборг. Їхній син отримав ім'я Вальдемар, яке і в подальшому використовувалося в данському королівському домі [7, с. 101]. Згодом він став королем Данії Вальдемаром I Великим і був одружений з Софією, донькою Володимира Всеволодовича та Рикси П'ястівни [3]. З Візантійською імперією пов'язано долю іншої доньки Мстислава Володимировича — Ірини-Добродіє, яка 1122 р. стала дружиною Олексія, сина імператора Іоанна II з династії Комнінів. Євфросинія вийшла заміж за короля Угорщини Гезу II з династії Арпадів.

Вагомим з політичного боку, але нещасливим з загальнолюдського був шлюб сестри Володимира Мономаха Євпраксії-Альдегейди з німецьким імператором Генріхом IV. Не витримавши психологічної атмосфери двору та ставлення чоловіка, вона за допомогою папи Урбана II домоглася розлучення й повернулася на Русь, де прийняла чернецтво. Цікаво, що після цього випадку було створено прецедент, коли представниць князівського дому, особливо надто юних, перестали одружувати з володарями віддалених земель.

Нереалізованою залишилася династична унія з Візантією ще однієї сестри Володимира Мономаха Янки-Анни, зарученої з візантійським царевичем Константином Дукою Старшим, номінальним співволодарем Олексія Комніна. Шлюб не відбувся через насильницьке постриження царевича в ченці. Під впливом цих подій Янка повертається з Візантії також черницею [4, с. 228]. Згодом при Андріївському монастирі вона відкриває першу на Русі школу для дівчат і залишається в історії засновницею вітчизняної жіночої освіти. Вважають, що саме Янка була першою з руського князівського роду, яка стала черницею в молодому віці, а не в похилому, на відміну від інших представниць княжих родин у цей період.

Онук Мстислава Великого, засновник волинської князівської династії Мстислав Ізяславович був одружений з Агнесою — донькою польського короля Болеслава III Кривоустого. Їхній син Роман перший раз був одружений з дочкою київського князя Рюрика Ростиславича, а другий — з невідомою Анною. Нашадками останнього шлюбу були князі Данило Галицький та Василько Волинський, які залишили визначний слід в історії середньовічної Русі. Походження княгині Анни суперечливе. Дослідники вважають

її то дочкою візантійського імператора Ісаака II з династії Ангелів, то візантійською аристократкою Марією Каматерос, то донькою волинського боярина [7, с. 191].

Отже, династійна політика володарів Київської Русі традиційна для доби Середньовіччя. Втім, вона має свої особливості. Так, на початку періоду роздробленості князі частіше укладають шлюби з іноземними монархами, розраховуючи на допомогу в боротьбі за владу. Могутність Русі, в свою чергу, також була фактором, який зацікавлював у тісних зв'язках з її володарями монархів прилеглих країн, котрі хотіли розраховувати на політичну та матеріальну допомогу князів Русі.

1. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Войтович Л. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. — С. 143.

2. Древняя Русь в свете зарубежных источников — М. : Логос, 2009. — С. 304.

3. Мадейчик Э. Пясты и Рюриковичи: династично-поименные связи до конца XIII в. / Мадейчик Э. — [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.vgd.ru/STORY/table01.htm>

4. Морозова Л. Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси / Морозова Л. Е. — М. : АСТ, 2009.

5. Повести Древней Руси. — М. : Балуев, 2002. — С. 98.

6. Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей / Пчелов Е. В. — М., 2001.

7. Пчелов Е. В. Рюриковичи. История династии / Пчелов Е. В. — М. : Олма-Пресс, 2003.

8. Рыбаков Б. А. Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. / Б. А. Рыбаков // Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки..

9. Сычев Н. В. Книга династий / Н. В. Сычев — М. : АСТ : Восток-Запад, 2006.

10. Татищев В. История Российская / Татищев В. — М. : Астрель-АСТ, 2002.

11. Уривалкін О. Таємнічі грані історії / Уривалкін О. — К. : КНТ, 2007. — С. 153.

12. Цветков С. Э. Русская история: Книга вторая / Цветков С. Э. — М. : Центрполиграф, 2004. — С. 89–90.

В. В. Кукса, Т. В. Коломієць

УДК 908 (477):281.9

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті проаналізовано особливості релігійного світогляду козаків, з'ясовано роль православної Церкви в житті козацтва.

Ключові слова: Україна, козак, Запорозька Січ, Церква, релігія.